

К. В. Лёгенькая
*Навук. кір. – А. А. Станкевіч, д-р філал. навук,
прафесар*

ЭТНАСТЭРЭАТЫПЫ-ВОБРАЗЫ Ў БЕЛАРУСКАЙ НАРОДНАЙ КАЗЦЫ

Дадзены артыкул прысвечаны даследаванню ўжывання і функцыянавання этнічных стэрэатыпаў у беларускім казачным эпасе; разгляду ўстойлівых вобразаў-стэрэатыпаў, іх значэння для пазнання беларусамі саміх сябе, сваёй адрознасці і падобнасці да іншых народаў свету; разглядаецца спецыфічнасць светаўспрыняцця старажытных беларусаў.

Кожны народ у працэсе свайго існавання і эвалюцыі робіць спробы нейкім чынам характарызаваць сябе і тыя этнасы, што знаходзяцца побач з ім або далёка, але маюць палітычныя ці эканамічныя сувязі з ім. Людзі назіраюць за прадстаўнікамі іншых этнасаў, аналізуюць іх паводзіны, якія часта вылучаюцца сваёй навізнай і незвычайнасцю, нават незразумеласцю. Вынікі такіх назіранняў фіксуюцца ў свядомасці і прымяняюцца да ўсіх астатніх прадстаўнікоў дадзенага народу. Так з'яўляюцца этнічныя стэрэатыпы – устойлівыя ментальныя ўяўленні аб сваім ці чужым этнасе. Адсюль стэрэатыпная пунктуальнасць і важнасць англічан, выбухны, звышэмацыянальны характар італьянцаў, вытанчанасць французаў і г.д.

Уяўленні народаў пра іншыя этнасы ў навуцы атрымалі назву *гетэрастэрэатыпы* («лягушатнікі»-французы, палякі-пшэкі, літоўцы-гергуны), меркаванні ж пра саміх сябе – *аўтастэрэатыпы*. У дадзеным даследаванні нас цікавяць аўтастэрэатыпы і іх праўленне ў беларускім казачным эпасе.

В. У. Красных вылучае сярод устойлівых уяўленняў *стэрэатыпы-вобразы* (або ўяўленні) і *стэрэатыпы-сітуацыі* (стэрэатыпы паводзін) [1, с. 236]. Стэрэатыпы-вобразы ўяўляюць сабой статычныя веды аб нейкім прадмеце, з'яве рэчаіснасці (пчала – *працаўніца, працавітая*; баран – *упарты*; лімон – *кіслы, жоўты* і інш.) Стэрэатыпы-сітуацыі – дынамічныя, яны абумоўлены пэўным дзеяннем, якое абавязкова выконвае чалавек у той ці іншай сітуацыі (кампусер – *прабіваць білет*). Часам бывае вельмі цяжка размежаваць вобразы і сітуацыі, бо за час свайго існавання ўяўленні

пераўтвараюцца ў дзеянні, шаблонныя сітуацыі.

У беларускіх народных казках шырока прадстаўлена група аўтастэрэатыпаў, якія абазначаюць месца пражывання чалавека, прасторавыя назвы. Сюды адносяцца назвы казачных гарадоў і вастравоў, якія паводле гучання супадаюць або нагадваюць рэальныя, але ў казцы яны набываюць пэўную міфічнасць: «*У тым царстві ёсць востраў Будай, а на ім горад Кітай*» [2, с. 107]; «*Тож бярэць сваю булдаву і ідзець у Кірсон-горад, заходзіць к кувалю*» [2, с. 218].

Акрамя таго, у казках сустракаюцца найменні, якія характарызуюць месца пражывання чалавека, якое можа быць часовым: «*І стаіць бел шацёр, і ў етым шатры ляжыць Слон Іванавіч, адрубленая галава, і дзяржыць пад сабой меч-самасеч і кап'ё даўгамернае*» [3, с. 164]; пастаянным: «*Паедзеш ты на маім добрым кані і з маім прыпасам, толькі як ты пад'едзеш пад град Варыёнаў – і ў яго вялікая крэпась (крэпасць – К.Л.) – як можна, каня не жалей, а ў крэпась на кані ўязджай*» [2, с. 164]; «*Прышоў у хату:*

– *Здраствуй, Баба-Юга, касцяная нага*» [2, с. 174].

Этнастэрэатыпы-найменні людзей паводле роду іх заняткаў, узросту, фізічных магчымасцей і інш. характарызуюць казачных герояў з боку іх сацыяльнага статусу (цар, бядняк): «*І ехалі чэраз етый горад купцы-карабельшчыкі ў царства яго бацькі*» [2, с. 107]. «*Гэтыя людзі раней былі багатырамі і дужа прыгіналі бедных мужыкоў на прыгон к сабе*» [2, с. 123] – тут слова *багатыры* выкарыстоўваецца ў значэнні 'багатыя людзі'. У такім выпадку *багатыры* і спалучэнне *бедныя мужыкі* ўтвараюць антанімічную пару.

Пола-ўзроставая прыналежнасць (дзевіца, баба, маладзец): «*Ён увесь так і сіяець, за то што ходзіць па ім дванаццаць добрых моладцаў*» [2, с. 107]; «*Пайшоў ён, маладзец-удалец, у трыдзятую зямлю, у трыдзятае царства...*» [2, с. 106]. У прыведзеных прыкладах найменне *маладзец* набывае дадатковае адценне пры дапамозе ўстойлівых эпітэтаў, якія выражаюцца сталым азначэннем *добры* і прыдаткам *удалец*.

«*Раніцай старыкі із сынам работаюць дружна, сонечка падымаецца, старык старуху насылае, штоб нагатвіла абед да прынясла ім*» [2, с. 138]. Спалучэнне *старыкі* (г.зн. старыя бацька з маці) *із сынам* з'яўляецца стэрэатыпам роднасных адносін: беларускі этнас спрадвеку ўшаноўвае культ продкаў, а таксама дапамогу

дарослых дзяцей бацькам. Акрамя таго, жанчына ў любой справе павінна ствараць камфортныя ўмовы для працы («старык старуху

пасылае, штоб нагатовіла абед да прынясла ім»).

Характарыстыка прафесіі, роду заняткаў (каваль, ведзьма): «Падкупілі яны **бабку-пупарэзніцу**, ды слугі царскія не дапусцілі тую бабу, а царыцу з сынам бераглі як свой глаз ва лбу» [2, с. 104];

«Штоб была залатая карэта, шасцярык лашадзей, лакеі, кучары, хвалетары і дванаццаць палкоў войска» [2, с. 143]; «Занімаўся ён (Васіль – К.Л.) ахотай-рыбалоўляй, імеў дванаццаць **рыбакоў**» [2, с. 147]; «Прыбгаюць к **конюху**: ён мае дзве тысячы канёў і паўтары жарабцоў-сіўцоў-бурцоў, вешчых каравульцаў» [2, с. 160]; «Прыбгаюць к **валоўніку**: ён мае тысячу валоў і пяць тысяч быкоў» [2, с. 159]; «У саборы каб свечы нарэлі, **пеўчыя** каб пелі» [2, с. 185].

Устойлівасць набываюць назвы фізічных і разумовых якасцей людзей: «Ну прыйдзеца, штоб ты мяне са свету звёў, стары **дурак**» [2, с. 162]. Тут варта ўзгадаць стэрэатыпны вобраз малодшага брата:

«...жыло так сабе тры браты-мужыкі: два **разумных** і трэці **дурань**» [2, с. 96]. Малодшы брат можа быць не толькі дурнем, але і адрознівацца ад астатніх няпоўным фізічным развіццём, што, аднак, не перашкаджае яму ў цяжкіх сітуацыях прымаць больш правільнае ці высокароднае рашэнне: «Адзін быў **хужы** ўсіх, меншы ... як ён меншы ўсіх быў, празвалі яго **Малым Малышком**» [2, с. 169].

Група ўласных імёнаў (антрапонімаў) таксама шырока прадстаўлена ў казачным эпасе беларусаў. Звычайна казачныя героі маюць простыя імёны, тыпу Іван, Васіль, і ўтвораныя ад іх прозвішчы: «Скора казка кажэца, ды не скоры дзела дзелаецца – **вырас Іванька**» [2, с. 119]; «Да быў сабе **Іван Іванавіч**, рускі царэвіч» [2, с. 130]; «Табе, **Васілі Васілівіч**, многа лі нужна?» [2, с. 149]; «Ну, няхай жа табе імя будзе **Іван Златавус**» [2, с. 192]; «Ёсь недзі **Васька Папялышка** – у таго ўся сіла» [3, с. 219]. У апошнім прыкладзе бачым рэшткі старажытнага культу агню (Папялышка): чалавек, які атрымліваў прозвішча ці мянушку, што мае дачыненне да полымя, абавязкова валодае вялікай сілай дадзенай стыхіі.

Спецыфічным казачным імёнам цяжка знайсці вытлумачэнне. Многія з іх за часы свайго вуснага існавання відазмяняліся з-за вымаўлення выканаўцаў казкі: «Нарыклі яму імя **Таратурак** – сабаччы сын» [2, с. 148], іншыя ж выкарыстоўваліся свядома, каб надаць казцы яшчэ больш арыгінальнасці: «Кузняцу **Саламону** выкінуў яшчэ дзве тысячы, сеў на гэту кабыліцу і паехаў у цёмны лес, у шчыры бор» [2, с. 162]; «І стаіць бел шацёр, і ў етым шатры ляжыць **Слон Іванавіч**, адрубленая галава, і дзяржыць пад сабой меч-

самасеч і кап'ё даўгамернае» [2, с. 164]; «Адрубіў галаву **Вырыён Анціёнавіч** маім прыпасам, меччу-самасеччу» [2, с. 164]; «Ёсь у цара **Вінаграда** тры дачкі...» [2, с. 231].

Іншы раз прозвішча героя можа ўказваць на яго прафесійную дзейнасць: «І больш мяне ніхто не дастане, апрача **Курылы Кажамякі**» [2, с. 77]. І далей: «Пайшлі тыя дзеці к Кажамяку, а ён на возеры **кожы мыець**» [2, с. 78]. Імя *Курыла* тут выступае фанетычным варыянтам агульнамоўнага *Кірыл*.

Група міфічных (казачных) істот найбольш набліжаная да казак, бо яна ўключае пераважную большасць казачных герояў, пачынаючы ад самых распаўсюджаных і вядомых: «Увайшоў ён у хатку, ажна ляжыць **Баба-юга**, касцяная нага, ляжыць на палу, ногі ў сцяну, нос у паталок, рот у трубу» [2, с. 173], «Убягаюць у зямлю **Цуды-анціюды**, беззаконнай галавы, у царства яго» [2, с. 150], «Тады **цмок** украў у цара дачку» [2, с. 77]. Цмок у казках можа быць з мноствам галоў – ад трох да дванаццаці, – якія станоўчому персанажу неабходна адрубіць.

Сярод прадстаўнікоў расліннага казачнага свету часта сустракаецца дуб. Гэта дрэва валодае мноствам міфалагічных уяўленняў у славян. Найчасцей дуб успрымаўся славянамі як вобраз сусветнага дрэва, на кроне якога размяшчаецца вышэйшы ўзровень свету, населены рознымі багамі, на ствале – сярэдні, людскі ўзровень, у каранях, пад зямлёю – ніжэйшы, інфернальны, пякельны свет. Іншы раз казачны дуб мае імя: «У етым царстве быў **дуб Дарахвей** на дванаццаць караклей, на самым беражку сіняга мора, і ёсь у таго дуба **большое дупло**» [2, с. 105]. У казцы дуб выконвае функцыю або пункта адпраўлення галоўнага героя, або месца, дзе герою стане вядомым, як вырашыць складанае пытанне, выйсці з няпростага становішча: «Вот то будуць свае дзеці, хто дастанець у трыдзявтай зямлі, у трыдзятым царстве **ката Валдая**. Ёсь там **дуб Дарахвей** на дванаццаць караклей; дык на етым дубу **жывець кот**: уніз ідзець – басні баіць, уверх ідзе – казкі кажэць» [2, с. 107]

Кот Валдай таксама ўваходзіць у групу міфічных істот. Па сваіх учынках («уніз ідзець – басні баіць, уверх ідзе – казкі кажэць») ён нагадвае ката Баюна, што часцей сустракаецца ў рускіх казках. Ён мае чароўны голас: расказваючы казкі, ён усыпляе свайго ворага і забівае яго. Гэты ж кот Баюн з'яўляецца прататыпным вобразам для «кота учёнаго» А.С. Пушкіна. У заходнееўрапейскай традыцыі адпаведнікам беларускага ката Валдая, рускага Баюна з'яўляецца Чашырскі кот Льюіса Кэрала, асаблівасцю якога можна лічыць свабодную тэлепартацыю і здольнасць знікаць, пакідаючы пасля сябе толькі ўсмешку.

На жаль, у беларускіх казках кот Валдай сустракаецца рэдка і амаль не характарызуецца інфарматарам.

Распаўсюджаны ў казках вобраз асілкаў, якія дапамагаюць галоўнаму герою перамагчы ворагаў. Імёны волатаў звычайна ўказваюць на функцыю гэтага героя, мэту ўвядзення яго ў казачны сюжэт, а таксама далейшае развіццё сюжэта. Так, напрыклад, пры сустрэчы з Абжорам, відавочна, што яго ненатуральна моцны апетыт спатрэбіцца галоўнаму герою: «**Абжора** пачаў уплятаць, за адну шчаку вала, за другую – два, і паглытаў усё» [2, с. 168], «**Гады** паслаў **Абжору**: той як пачаў ліць вадой, абхаладзіў баню, а **Мароз** ільдом здзелаў» [2, с. 165]. Тут жа бачым яшчэ аднаго героя-памочніка, Мароза, ён, магчыма, увасабляе ў чалавечым выглядзе сілы прыроды, што дапамагаюць герою перамагчы непрыяцеля.

У беларускім казачным эпасе багатыры-памочнікі з імёнамі *Гаравік* (*Вярні-гару*, *Горын-багатыр*), *Ірві-дуб* (*Дубін-багатыр*), *Камяннік* (*Камін-багатыр*) з першага погляду ўвасабляюць сілы прыроды, аднак хутчэй іх функцыя заключаецца толькі ў аблягчэнні шляху галоўнага героя: «... бачаць – качае **Гаравік** горы з адной стараны дарогі на другую, а з тэй на стую» [2, с. 163], «Узяў **Ірві-дуб**, схваціў дуб ды як пусціць – усіх чарцей перабіў» [2, с. 200],

«... **Дубін-багатыр** дуб выварочвае – возьме за макушку і з корнем выварочвае і размахвае, ад гэтага пацеху сабе маець» [2, с. 219];

«**Вот Камяннік** як схваціць камень, як пусціць у чарцей – усіх іх набіў» [2, с. 200].

Лексемы, якія ўваходзяць у групу казачных істот, адыгрываюць важную функцыю ў сюжэтабудове казкі, утвараючы яе спецыфічнасць. Акрамя таго, казачныя персанажы ўказваюць на развітую сістэму міфалагічных уяўленняў беларусаў, якія імкнуліся ўвасобіць страхі, небяспечныя сітуацыі ў казачныя, каб спросціць іх успрыманне.

Такім чынам, стэрэатыпы-вобразы, якія знайшлі адлюстраванне ў беларускім казачным эпасе, даюць рознабаковую характарыстыку этнасу, што стварыў фальклорны твор. Стэрэатыпы ствараюцца вельмі павольна і трывала замацоўваюцца ў свядомасці сваіх носьбітаў, таму некаторыя ўстойлівыя ўласцівасці стражытных беларусаў характэрныя і для сённяшняга прадстаўніка народа.

Спіс літаратуры

- 1 Красных, В. В. Свой среди чужих: миф или реальность / В. В. Красных. – М.: Гнозис, 2003. – 375 с.

2 Беларускія народныя казкі: са зборнікаў Е. Р. Раманава / Складанне, падрыхтоўка тэкста, прадмова В. К. Бандарчыка. – Мінск: Дзяржвыд. БССР, 1962. – 340 с.

3 Чарадзейныя казкі: У 2 ч. Ч. 1 / Склад. К. П. Кабашнікаў, Г. А. Барташэвіч; Рэдкал.: В. К. Бандарчык [і інш.]. – Мінск: Навука і тэхніка, 1978. – 691 с.

РЕПОЗИТОИЙ ГГУ ИМЕНИ Ф. СКОРИНЫ